

УДК 821.161.1-845Жванецький

Л. В. Шевчук

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної лінгвістики

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ТЕКСТАХ
М. ЖВАНЕЦЬКОГО ЯК ВИЯВ МОВНОЇ ГРИ**

У статті розглядаються мовні механізми трансформації узуальних фразеологічних одиниць у творах М. Жванецького. Виявлено, що такими механізмами є повернення фразеологізму чи його частині прямого конкретного значення; 2) зміни в компонентному складі фразеологізму; 3) контамінація декількох фразеологічних одиниць. Аналіз оказіонального використання сатириком фразеологізмів дозволяє стверджувати, що М. Жванецький майстерно володіє всіма зазначеними різновидами модифікації сталих сполук. На відміну від інших авторів, сатирик актуалізує прями значення відразу декількох компонентів фразеологізму. Доведено, що письменник обирає для трансформації різноманітні в стилістичному відношенні фразеологічні одиниці: нейтральні, розмовні, книжні. Гостросоціально сатиричну спрямованість набувають переважно оказіонально переосмислені й трансформовані газетні кліше, суспільно-політичні стійкі звороти і загальновідомі цитати з художньої та політичної літератури. Аналіз виявив лінгвокреативну особливість індивідуально-авторської манери М. Жванецького, що полягає в мовній економії: за мінімальної кількості слів у його фразах реалізується максимальна кількість лексичних значень.

Ключові слова: мовна гра, фразеологічна одиниця, оказіоналізм, трансформація, комічний контекст.

Актуальність статті. В останні десятиріччя, завдяки дослідженням зарубіжних та вітчизняних лінгвістів (Г. І. Богін, Т. А. Грідіна, С. В. Ільєсова, Т. А. Космеда, О. Д. Пономарів та ін.), термін «мовна гра» поширив своє значення від традиційного розуміння як каламбуру, до широкого сучасного – творчого використання всіх мовних одиниць. Потужний потенціал комічного впливу мають прийоми порушення чи оновлення прийнятих в мові сталих сполучень. Узуальні фразеологічні одиниці є виразним стилістичним засобом мови. У контекстуально-мовленнєвому варіанті з різного роду авторськими оновленнями (форми, семантики, заміною компонентів тощо) фразеологізми набувають більшої образності, значно посилюється їх експресивна функція.

Метою нашої розвідки є дослідження трансформації узуальних фразеологічних одиниць у текстах М. Жванецького, що зумовлює розв'язання таких **завдань**: визначити поняття трансформації фразеологізмів, виокремити різновиди оказіонального використання фразеологічних одиниць, дослідити специ-

фіку мовної гри, що виникає в результаті авторської трансформації фразеологізмів у творах сатирика.

Об'єкт дослідження – оказіональне використання фразеологізмів у комічному контексті, а **предмет** – види трансформацій узуальних фразеологічних одиниць з метою створення комічного ефекту. Фактичним **матеріалом** слугували твори М. Жванецького за останні 40 років.

Трансформація – це видозміна фразеологізмів з певною стилістичною метою. Видозмінений фразеологізм, зберігаючи внутрішню форму, у спеціально створеному контексті набуває оказіональних значень.

На сьогодні в галузі оказіональної фразеології накопичено достатньо великий досвід. Свідченням тому є ґрунтовні дослідження комічних фразеологічних одиниць І. Ф. Виноградової, О. А. Земської, П. Б. Коржевої та ін. Зокрема, О. А. Земська, описуючи способи модернізації узуальних фразеологізмів, підкреслює двоплановість авторського фразеологічного вживання в комічному контексті: зберігається і його цілісне значення і нове [5, с. 250]. Спираючись на теоретичні розробки О. А. Земської та В. С. Манакова [6], виокремимо основні різновиди оказіонального використання фразеологічних одиниць у комічному контексті: 1) повернення фразеологізму чи його частині прямого конкретного значення; 2) зміни в компонентному складі фразеологізму; 3) контамінація декількох фразеологічних одиниць. Розглянемо кожну з цих груп і визначимо тенденції використання вищезазначених прийомів М. Жванецьким.

Прийом **повернення фразеологізму прямого значення** широко використовує у своїх творах М. Жванецький. Так, сатиричне забарвлення має оказіональне оновлення фразеологізованого виразу з галузі медицини *высшая нервная деятельность: Гибнут от инфарктов и инсультов они, которые двадцать четыре часа в сутки избегали и воздерживались, не подходили к телефонам и умирали со страха, держась за то место, добытое в результате высшей нервной деятельности* [3, 1987, №5, с. 90]. Перший план – медичне трактування терміна *высшая нервная деятельность* – підтримується за рахунок контексту *гибнут от инфарктов и инсультов*. Другий план (підтекст) породжується завдяки лексиці, яка передає стурбованість, тривогу чиновника через можливість втрати «теплого» місця: *двадцать четыре часа в сутки избегали и воздерживались, ... умирали со страха*. У результаті, фізіологічний термін розуміється вже як вільне сполучення слів, у якому прикметник *нервная* набуває, крім прямого, анатомічного значення (пор. нерв), переносне – ‘отличающийся нервозностью, суетой’ [7, т. 7, с. 1145].

Крім професійних фразеологізованих виразів, письменника приваблюють газетні кліше, наприклад: *Мне иногда кажется, что борьбу за мир надо не только расширить, но и углубить. До самого низа, сюда, к нам, где мир нам нужен, как воздух... Нету сил воевать. Давай мириться. Запасёмся терпением и подойдём друг к другу* [3, 1988, №10, с. 132]. У книжному звороті суспільно-політичної лексики *углубить борьбу за мир* автор переосмислює не

один, а відразу два компоненти. По-перше, це дієслово *углубить*, яке, крім свого переносного значення ‘сделать более основательным и серьёзным’, набуває ще й пряме значення ‘сделать глубоким’, що підкреслюється контекстом: *До самого низа, сюда, к нам*. По-друге, полісемантичний іменник *мир*, крім свого початкового суспільно-політичного забарвлення у фразеологізмі *борьба за мир* (мир – ‘отсутствие войны в международных отношениях’), набуває додаткове значення дещо побутового характеру – ‘отсутствие вражды и ссоры’: *Давай мириться. Запасёмся терпением и подойдём друг к другу*.

Найбільш продуктивним прийомом трансформації фразеологізмів у творах М. Жванецького є **зміна в компонентному складі фразеологічної одиниці**. Перебудова компонентного складу фразеологізму може відбуватися в трьох планах: 1) заміна одного з компонентів; 2) редукація складу фразеологізму; 3) розширення складу стійкого сполучення.

Розглянемо можливі комічні трансформації фразеологізмів шляхом заміни одного з компонентів. Як свідчить проаналізований матеріал, один з компонентів фразеологічної одиниці може бути замінений: а) лексевою іншого семантичного поля; б) паронімом; в) антонімом.

Звернемось до прийому, що полягає в заміні одного з компонентів фразеологічної одиниці лексевою іншого семантичного поля. При цьому сатирик достатньо розгорнутим контекстом готує читача до сприйняття трансформованого фразеологізму, наприклад: *Неблагоприятная погода в каждом году породила **непереводимую игру слов**: «Невзирая на неблагоприятные погодные условия...» Это значит – дождь. Как перевести, что дождь был, а мы – «не взирая»? Как учат нас писатели: жизнь и язык идут рядом, я б даже сказал – это одно и то же. И **непереводимая игра слов** есть **непереводимая игра дел** [3, 1987, №4, с. 120]. Як бачимо, спочатку вжито узуальне фразеологічне сполучення *непереводимая игра слов* у новому для нього контексті (мова йде не про каламбур, а про дощ, що заважає збору врожаю). Потім автор, логічно мотивуючи заміну одного з компонентів фразеологізму, уживає okazіонально переосмислений фразеологізм із заміненою лексевою іншого семантичного поля *непереводимая игра дел*. В одному з інтерв'ю М. Жванецький, описуючи стан творчого натхнення, сказав, що текст веде його, як собака веде старого господаря. І дійсно, розгортаючись, подібно стиснутій пружині, узуальний фразеологізм породжує нові і нові семантичні комбінації: *Наши цифры непереводимы. И нечего зашифровывать. Рассекретив наши цифры, ничего не узнаешь. Только свой понимает, что значит «бензинорасходы», «тонно-километры», «металлоремонты». Какая тут **непереводимая игра цифр, запчастей, самосвалов и частников** [3, 1987, с. 120]. Синтаксично однорідні іменники зовні здаються семантично різномірними, але внутрішньо вони асоціативно зчеплені, породжуючи підтекст про корупційні схеми чиновників, що ховаються за канцелярським сленгом.**

Слід зазначити, що заміна одного з компонентів фразеологічної одиниці антонімом, тобто прийом, заснований на антифразисі, досить часто використовується при іронічному переосмисленні суспільно-політичних стійких сполучень. Влучний оказіоналізм М. Жванецького *высокая трудовая апатия*, замість звичного радянського *высокий трудовой подъём*, характеризує тогочасне реальне життя, а не штучну дійсність газетної пропаганди: ... *поставки колхозов, связанные с недопоставками, недовлечением, недополучением, захоронением, волюнтаризмом и высокой трудовой апатией – на рынок не происходят...* [2, с. 256].

Другий шлях зміни компонентного складу фразеологізму – це його редукція. Динаміка думки у творі М. Жванецького, прагнучи вперед, ніби уникає гальмівних для неї «зайвих», загальновідомих компонентів узуального фразеологізму, тим самим редукує його. Так відбулося з фразеологічним сполученням *не покладая рук*. Розповідаючи про матерів, автор пише: ... *и всё работают, работают, не покладая, не отдыхая, дома и в архиве, приходя в срок и уходя позже, выполняя обещанное, выполняя сказанное, выполняя оброненное, выполняя все просьбы по малым возможностям* своим [3, 1987, №5, с. 99]. Інша мета трансформації шляхом редукції компонентів відомої літературної цитати в мініатюрі «Из напominаний: молчание – золото!» Трансформація крилатого виразу продиктовано не ліричним настроєм, як у вищенаведеному уривку, а вдалою можливістю його сатиричного переосмислення: *Ш-ш-ш! Ш-ш-ш!.. Тише! О таких вещах только между нами. Я тебе, ты мне и разбежались! Не дай бог. Что вы?! Жизнь одна, и прожить её надо так, чтобы не было больно... Читали?.. И всё* [3, 1988, №9, с. 50]. Унаслідок перетворення свідомо скорочена цитата М. Островського з роману «Як гартувалась сталь» отримала нове семантичне наповнення, викриваючи боягузливу психологію «моя хата скраю».

Третім способом зміни компонентного складу фразеологізму є його розширення, дотепне нарощення новим компонентом. Так, іронічне наповнення набуває розмовний сталий вираз «*Хорошо там, где нас нет*» із введенням до його складу прислівника *здесь*, антонімічного компоненту *там*: *Здесь хорошо там, где нас нет. Здесь, где нас нет, творятся героические дела. Живут удивительные люди. Здесь, где нас нет, растут невиданные урожаи и один за другого идёт на смерть... И дико обидно, что всё это где-то здесь. Вот же оно где-то совсем здесь* [3, 1988, №10, с. 108]. Як бачимо, антонімічні лексеми *здесь* і *там* не контрастують одна з одною, а навпаки, саме завдяки взаємодії їх значень породжують сатиричний підтекст фальші засобів масової інформації радянських часів.

Характерною особливістю сатиричної манери М. Жванецького є розширення фразеологічної одиниці шляхом введення додаткових компонентів з наступною градацією. Наприклад, у мініатюрі «Характеристика» читаємо: *За время работы в конторе проявил себя как знающий работник... Очень знающий*

работник!.. Очень всё знающий работник, не знающий себе равных!.. [3, 1989, №11, с. 29]. Висміюючи стиль офіційно-ділових паперів, автор використовує канцелярський штамп *проявил себя как знающий работник*, в якому поступово нарощує, все нові і нові компоненти. Внаслідок нейтральна фраза із службової характеристики набуває не властиву для офіційного документа емоційно-експресивну насиченість. Такий стилістичний зсув не може не викликати комічний ефект.

Приєм контамінації двох або більше фразеологічних одиниць в одному контексті близький до розглянутого вище прийому розширення компонентного складу фразеологізму. Спосіб комічного зіткнення декількох фразеологізмів вимагає від автора креативного підходу до мовного матеріалу. Каламбурне зіткнення кількох фразеологічних одиниць – улюблений засіб мовної гри в текстах М. Жванецького. Розглянемо, наприклад, контамінацію двох фразеологічних одиниць *читать между строк* і *свободно говорит* (по-англійськи): *Считается, что искусство ставит вопросы, а не отвечает на них. Современный театр так погружает его в глубь старой пьесы, что ухватит вопрос за кончик может только специально подготовленный, тренированный человек, свободно читающий и говорящий между строк. Это, как правило, артист того же театра* [3, 1987, №6, с. 103]. Зазначимо, що в цьому уривку наявні абсолютно усі компоненти, які входять до обох сталих зворотів, але вони так скомбіновані, що набувають новий, іронічний смисл.

Висновки. Основними мовними механізмами трансформації узуальних фразеологічних одиниць є, по-перше, повернення фразеологізму чи його частині прямого конкретного значення, по-друге, зміни в компонентному складі фразеологізму, по-третє, контамінація декількох фразеологічних одиниць. Аналіз оказіонального використання сатириком фразеологізмів дозволяє стверджувати, що М. Жванецький майстерно володіє всіма зазначеними різновидами модифікації сталих сполук. На відміну від інших авторів, сатирик актуалізує прямі значення відразу в декількох компонентах фразеологізму. Доведено, що письменник обирає для трансформації різноманітні в стилістичному відношенні фразеологічні одиниці: нейтральні, розмовні, книжні. Гостросоціальну сатиричну спрямованість набувають переважно оказіонально переосмислені й трансформовані газетні кліше, суспільно-політичні стійкі звороти і загальновідомі цитати з художньої та політичної літератури. Аналіз виявив лінгвокреативну особливість індивідуально-авторської манери М. Жванецького, що полягає в мовній економії: за мінімальної кількості слів у його фразах реалізується максимальна кількість лексичних значень.

Література

1. Жванецкий М. М. Встречи на улицах / М. М. Жванецкий. – М. : Искусство, 1980. – 143 с.
2. Жванецкий М. М. Год за два: Сборник / М. М. Жванецкий. – М. : Искусство, 1989. – 411 с.
3. Жванецкий М. М. Жизнь моя, побудь со мной! / М. М. Жванецкий // Аврора. – 1987. – №4, 5, 6. – 1988. – № 9, 10. – 1989. – №11, 12. – 1991. – № 1, 2.

4. Жванецкий М. Собрание произведений в пяти томах / М. М. Жванецкий. – М. : Время, 2011. – 1872 с. – Режим доступа: <https://www.labyrinth.ru/books/276651/>
5. Земская Е. А. Речевые приёмы комического в советской литературе // Е. А. Земская. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – Т. 2. – С. 215-275.
6. Манаков В. С. Сатирико-юмористическая проза: Проблемы жанра и стиля: Учеб. пособие по спецкурсу / В. С. Манаков. – Сыктывкар : Изд-во Пермского Ун-та, 1986. – 87 с.
7. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. – М.; Л., 1950-65. – Т. 1 – 17.

References

1. Zhvanetskiy M. M. Meetings on the streets / M. M. Zhvanetskiy. – Moscow: Art, 1980. – 143 p.
2. Zhvanetskiy M. M. A Year that is equal to Two ones: Collection / M. M. Zhvanetskiy. – Moscow: Art, 1989. – 411 p.
3. Zhvanetskiy M. M. My life, stay with me! / M. M. Zhvanetskiy // Aurora. – 1987. – No. 4, 5, 6. – 1988. – No. 9, 10. – 1989. – No. 11, 12. – 1991. – No. 1, 2.
4. Zhvanetskiy M. Five-volume Collected Works / M. M. Zhvanetskiy. – М. : Time, 2011. – 1872 p. URL: <https://www.labyrinth.ru/books/276651/>
5. Zemskaya E. A. Speech Comic techniques in the Soviet Literature // E. A. Zemskaya. – Moscow: Publishing-house of the USSR Academy of Sciences, 1959. – Vol. 2. – pp. 215-275.
6. Manakov V. S. Satirical and humorous prose: Problems of genre and style. – Syktyvkar: Publishing House of Perm University, 1986. – 87 p.
7. Dictionary of contemporary Russian literary language: 17 volumes. – Moscow; L., 1950-65. – Vol. 1-17.

Shevchuk L. V.

TRANSFORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE M. ZHVANETSKIY'S LITERATURE WORK AS A MANIFESTATION OF THE LANGUAGE GAME

The article deals with the transformational linguistic mechanisms of the usual phraseological units in the M. Zhvanetskiy's literature work. In the process of research, it is revealed that such mechanisms are as follows: recovery of direct particular meaning of or its part; 2) changes in the component composition of phraseological unit; 3) interaction of several phraseological units. An analysis of the satirist's occasional using of phraseological units suggests that M. Zhvanetskiy masterfully possesses all of these stable compounds modifications. Unlike other authors, the satirist makes the direct meanings actual for several components of phraseological units at once. It has been proved that the writer chooses stylistically various phraseological units needed to be transformed such as neutral, colloquial and scholastic ones. Moreover, the majority of occasionally re-thought and transformed newspaper's stereotyped expression, socio-political fixed constructions and well-known quotations from fiction books and political literature gain acute social satirical orientation. The analysis has revealed the linguistic and creative specialty of the individual M. M. Zhvanetskiy's manner, which consists in linguistic economy: the maximum number of lexical meanings are expressed in the minimal number of words in his phrases.

Key words: language game, phraseological unit, occasional unit, transformation, comic context.